

De woorden en de dingen

Context en kritische reflectie op het 'verdwijnen van de mens'

1-5-2015

Filosofie van mens en cultuur

Wijsbegeerte

Rutger Vos

10 ECTS

Dr. H.A.F. Oosterling (begeleider)

Dr. H.A. Krop (adviseur)

Woorden: 10.329

Inhoudsopgave

Inleiding.....	3
Hoofdstuk 1. Discontinuïteiten in het denken	
1.1 De epistèmè van de Renaissance: gelijkenis.....	4
1.2 Overgang naar de epistèmè van de Klassieke periode: representatie.....	5
1.3 Algemene grammatica.....	7
1.4 Natuurlijke historie en de geld- en waarde theorie.....	7
1.5 De tweede discontinuïteit.....	9
1.6 Arbeid, leven en taal.....	10
1.7 Analytiek van de eindigheid: de ‘mens’.....	12
1.8 Menswetenschappen.....	14
Hoofdstuk 2. Filosofische context en doorwerking in het latere werk	
2.1 Verdere toespitsing van de notie ‘discours’.....	15
2.2 Over structuralisme en poststructuralisme.....	17
2.3 Van archeologie naar genealogie.....	18
Hoofdstuk 3. Commentaar op <i>De woorden en de dingen</i>	
3.1 Kritiek van Habermas.....	20
3.2 Algemeen commentaar.....	22
Conclusie.....	25
Literatuur.....	26

Inleiding

In deze bachelorthesis zal een analyse en een kritische filosofische reflectie worden gegeven op *De woorden en de dingen*¹ van Michel Foucault en het centrale thema dat in dit werk naar voren wordt gebracht: een archeologie van de menswetenschappen. Aan de hand van zijn methode, de archeologie, legt Foucault de onderliggende grondstructuur van het weten bloot die specifieke kennis in verschillende historische periodes mogelijk maakt. Foucault ‘ontdekt’² op deze manier uiteindelijk de herkomst van de menswetenschappen zoals wij die kennen. Ook doet Foucault de belangrijke ontdekking dat het menselijke subject als epistemologische gestalte, die aan de kennisproductie in de Moderne tijd ten grondslag ligt, een historische en eindige dimensie kent. Sterker, deze is een moderne uitvinding met een beperkte houdbaarheid.

In mijn ervaring is *De woorden en de dingen* een werk waarbij de lezer op vernuftige wijze wordt verleid om mee op een avontuur te gaan waarvan aanvankelijk niet duidelijk is hoe lastig de reis zal worden. Er wordt een hoop geduld en volharding gevraagd van de lezer maar deze wordt uiteindelijk rijkelijk beloond voor zijn inspanningen. In hoofdstuk 1 van deze thesis wordt de rode draad van het werk weergegeven. In hoofdstuk 2 zal er vervolgens worden ingegaan op de filosofische context en de doorwerking van *De woorden en de dingen* in de rest van Foucaults werk. In het derde hoofdstuk wordt er gekeken naar commentaar op *De woorden en de dingen*, met name dat van een van Foucaults belangrijkste critici, Jürgen Habermas. Uiteindelijk wordt in de conclusie de hoofdvraag van deze bachelorthesis beantwoord: in hoeverre is Foucault er in geslaagd succesvol een archeologie van de menswetenschappen te maken?

¹ Oorspronkelijk, *Let mots et les choses. Une archéologie des sciences humaines*. Éditions Gallimard, Paris 1966

² Zie noot 11 en 17.

Hoofdstuk 1

Discontinuïteiten in het denken

In *De woorden en de dingen* maakt Foucault een historische analyse van de grondstructuur van het weten door, in navolging van denkers als Gaston Bachelard en Claude Lévi-Strauss op de discontinue ontwikkeling van de ideeëngeschiedenis te wijzen. Hierbij richt hij zijn analyse op drie kengebieden: het leven, de taal en de arbeid. Deze duidt hij aan als verschillende kennisvormen (*connaissance*). Hij is op zoek naar het raster dat deze kennisvormen in bepaalde historische periodes onderling met elkaar verbindt en het zinvol spreken daarover mogelijk maakt. Dit raster is wat Foucault de archeologische grondstructuur van het weten (*savoir*) noemt. De term *discours*, opgevat als de manier waarop het denken onder woorden wordt gebracht, speelt hierbij een belangrijke rol. Foucault maakt aan de hand van zijn analyse zichtbaar dat de verschillende periodes in de geschiedenis verschillende discoursen (manieren van spreken en weten) kennen.

De geschiedenis die Foucault analyseert, vanaf de Renaissance tot aan de jaren vijftig van de 20ste eeuw, deelt hij in in drie epistemologische periodes (*epistèmè*). Dit doet hij aan de hand van twee belangrijke discontinuïteiten in het denken die hij op grond van een intensieve studie van wetenschappelijke en filosofische teksten heeft waargenomen. Deze periodes zijn ruwweg de Renaissance (1500-1600), de Klassieke periode (1600-1800) en de Moderne tijd (vanaf 1800). De twee discontinuïteiten bevinden zich derhalve als epistemologische drempels tussen de Renaissance en de Klassieke periode, en tussen de Klassieke periode en de Moderne tijd.

1.1 De *epistèmè* van de Renaissance: gelijkenis

Elke *epistèmè* die Foucault beschrijft kent haar eigen grondcategorie die de kennis in die periode reguleert. In de Renaissance is dit de gelijkenis. De manier waarop mensen in de Renaissance kennis over de wereld en over zichzelf vergaarden, ontleende zijn samenhang aan gelijknissen. Ze geloofden dat deze gelijknissen tussen dingen door God in de wereld waren gelegd zodat de mens ze kon ontdekken. Deze verborgen gelijknissen maken zich aan de oppervlakte kenbaar via een teken.

Als we willen weten dat monnikskap onze oogkwalen geneest of dat gemalen walnoot in wijngeest helpt tegen hoofdpijn, moet er een merkteken zijn dat daar op wijst: anders zou het voor altijd een sluimerend geheim blijven. (49)

Het merkteken in het geval van de walnoot is dat zijn structuur op die van de hersenen lijkt. Het zestiende-eeuwse weten is er op gericht dit soort verborgen gelijkenissen aan het licht te brengen aan de hand van de tekens die over de wereld verspreid liggen. Hierbij wordt gebruik gemaakt van semiologie en hermeneutiek. Semiologie is de verzameling van kennis en technieken die gebruikt wordt om te bepalen wat en waar tekens zijn. Vervolgens is het de taak van de hermeneutiek om de tekens te laten spreken en hun betekenis te ontdekken (om zo tot kennis te komen). In de zestiende eeuw schuiven semiologie en hermeneutiek over elkaar heen. Het zoeken naar betekenis is het zoeken naar datgene wat op elkaar lijkt (53). Wie een gelijkenis ontdekt, heeft daarmee kennis opgedaan.

Volgens Foucault dachten mensen in de Renaissance dat de gelijkenissen in de natuur er waren om mensen te laten ontdekken en ontcijferen hoe God de wereld had voorzien. Ze geloofden dat God de wereld had ingezaaid met tekens. Zestiende-eeuwse kennis was daardoor *diviniatio* (afkomstig van God) (58). Zo stelt Foucault ook dat taal in de zestiende eeuw geen arbitrair systeem is. Deze is niet opgebouwd door de mens op basis van verbindingen tussen voorstellingen, zoals later in de epistèmè van de Klassieke periode het geval zal zijn³. De taal is door God gegeven en maakt als materieel gegeven deel uit van de wereld. In de zestiende eeuw zijn woorden daarom nog dingen die net als andere materiële objecten bestudeerd dienen te worden om tot kennis te komen. (58-59). Het idee is dat er ooit een discours was (een taalsysteem in deze betekenis van het woord) dat volkomen transparant was en dat de gelijkenissen in de wereld perfect weergaf. Die transparantie verdween toen de tragedie bij Babel plaatsvond omdat God de taal dubbelzinnig had gemaakt (60-61). In de zestiende eeuw, op de drempel naar een nieuwe tijd, stelt de mens zich nog tot taak dat oorspronkelijke discours te reconstrueren om zo de gelijkenissen die hem met de wereld verbinden opnieuw ondubbelzinnig aan het licht te brengen. Maar deze taak, het *commentaar*, is er een die per definitie nooit volbracht kan worden. Het commentaar levert altijd een interpretatie van een oorspronkelijke tekst. Deze interpretatie wordt vervolgens zelf een teken dat becommentarieerd moet worden. *“De zestiende-eeuwse taal (...) is waarschijnlijk gevangen in die wisselwerking, de ruimte tussen de oorspronkelijke Tekst en eindeloze*

³ Zie 1.2. In de Klassieke periode zullen de voorstellingen van tekens/woorden de voorstellingen van dingen gaan representeren. Woorden maken dan niet langer deel uit van de dingen zoals in de Renaissance.

Interpretatie'' (66). Het lukt dus nooit het oorspronkelijke discours te reconstrueren. Het kan enkel benaderd worden.

1.2 Overgang naar de epistèmè van de Klassieke periode: representatie

In de Klassieke periode (1600-1800) verandert de epistemologische grondstructuur ten opzichte van de Renaissance. Dit raakt direct de relatie tussen de woorden en de dingen. In de Renaissance maakten de tekens deel uit van de dingen. Verborgene gelijkenissen waren door God in de wereld gelegd opdat de mens ze kon ontdekken aan de hand van de tekens die bezaaid lagen over de wereld. In de Klassieke periode is dit niet langer het geval. Kennis is geen *diviniatio* meer. Er komt een scheiding tussen de dingen en woorden. Deze laatste zullen de dingen als tekens gaan representeren. Tekens kunnen enkel nog bestaan in een kenrelatie, ze bestaan namelijk niet langer materieel in de wereld maar enkel nog in de voorstelling. Er ontstaat een binair tekensysteem tussen enerzijds de betekenaar (het teken) en anderzijds het betekende (het concept, idee of voorstelling) dat staat voor het ding dat gerepresenteerd wordt. Een teken dat een ding representeert kan dat pas doen als het als zodanig herkend wordt door de mens. Pas dan kan binnen de kennis een verband gelegd worden tussen het ene idee en het andere, zoals dat bijvoorbeeld in Descartes werk wordt beargumenteerd. Het teken moet bovendien in een reflectieve wending zijn representatieve rol representeren. Foucault spreekt hier over de verdubbeling van de representatie. *“Zodra een voorstelling is verbonden met een andere voorstelling en zelf deze band representeert, is er sprake van een teken”* (94). Toch blijft de gelijkenis binnen de klassieke periode nog een randvoorwaarde voor de kennis. Tussen twee zaken kan pas een relatie gelegd worden wanneer er op zijn minst een klein beetje gelijkenis is die aanleiding geeft tot vergelijking (97).

Voortaan is de representatie de belangrijkste categorie voor het tot stand komen van kennis. Ook al blijft de gelijkenis een randvoorwaarde, ze wordt toch veelal gezien als een aanleiding tot dwaling. Men gaat dingen zien en verbanden leggen die er niet zijn. In het werk van Descartes worden *maat* en *orde* geïntroduceerd als instrumenten om zaken te vergelijken in termen van identiteit en verschil. Het gaat hier om het maken van een rangschikking van zaken in een tabel, een taxonomisch overzicht. In het geval van maat is dit op basis van een gemeenschappelijke derde factor (een bepaalde rekenkundige eenheid). Een orde wordt echter vastgesteld zonder te verwijzen naar een externe eenheid. Het gaat hierbij om het maken van een indeling van simpel naar complex. Het gaat er niet meer om zaken bijeen te brengen (aan de hand van de gelijkenis) maar juist om het (onder)scheiden van zaken. Ordening gebruikt op

deze manier de tekens om alle empirische vormen van weten te funderen in termen van gemeenschappelijke identiteit en het minimale verschil (85). Het project van de klassieke wetenschap is het aanbrengen van een algemene universele orde. Dit noemde men de *mathesis*. Waar het in de *mathesis* om is te doen, is om tekens te analyseren en te ordenen (aan de hand van identiteiten die door verschillen van elkaar worden gescheiden) in een taxonomisch overzicht (tabel). In de Klassieke periode worden de drie empirische wetenschapsgebieden – taal, leven, en arbeid - door de representatie in kaart gebracht in respectievelijk de algemene grammatica, de natuurlijke historie en de geld- en waarde theorie.

1.3 Algemene grammatica

De taal krijgt in de Klassieke periode een andere positie toegewezen als voorheen. Ze bestaat niet langer in zichzelf als materieel ding, omdat ze niet door God in de wereld is gelegd. In plaats daarvan heeft de taal de taak om het denken van de mens – de ideeën - te representeren. Het is echter niet zo dat ze het denken aan de buitenkant verdubbelt. De taal is geen uitwendig effect van het denken, ze is het denken zelf (109). De taal bestaat dus enkel in haar functioneren in de voorstelling. Hier aangekomen definieert Foucault een eerste aspect van het begrip discours. Discours is de voorstelling zoals deze met verbale tekens (taal) wordt gerepresenteerd (112). Het is de wijze waarop voorstellingen worden geordend in taal. De algemene grammatica heeft discours als object van studie. Het doel is om te onderzoeken hoe een taal is ontwikkeld en dus hoe voorstellingen met verbale tekens gerepresenteerd worden. Hierbij worden ze opeenvolgend geanalyseerd. Voorstellingen zijn van zichzelf namelijk niet opeenvolgend volgens Foucault. Het is de taal die een lineaire ordening aanbrengt. Er kunnen verschillende discoursen of vertogen bestaan omdat de voorstellingen op verschillende manieren gerepresenteerd kunnen worden.

In de analyse van de Klassieke periode bestaat het discours uit vier elementen: *propositie*, *geleding*, *aanduiding* en *afleiding*. De activiteit die deze vier elementen omvat, is die van de *naamgeving*. Deze bepaalt hoe voorstellingen van dingen in een talige orde van tekens worden gerepresenteerd. De propositie bepaalt de onderlinge samenhang van de woorden. De geleding brengt verschillende (groepen) voorstellingen onder een gemeenschappelijke noemer (niet ieder object in de wereld kan een aparte naam krijgen). De aanduiding bepaalt het eerste aanknopingspunt van de taal met de dingen. De afleiding bepaalt vervolgens hoe op basis van dat eerste aanknopingspunt, nieuwe betekenissen worden

afgeleid. Het spreken (het discours) in de Klassieke periode is daarmee een vorm van de analyse van tekens.

1.4 Natuurlijke historie en de geld- en waarde theorie

De natuurlijke historie is in de Klassieke periode de wetenschap van het classificeren van levende wezens (planten en dieren). Het gaat hierbij om het benoemen van het zichtbare. Foucault ziet Linnaeus als een belangrijke grondlegger. Laatstgenoemde definieerde vier variabelen waaronder men de relevante zichtbare kenmerken van ieder organisme kon scharen. Het betrof de vorm van de elementen (van het organisme), hun aantal, de manier waarop ze in de ruimte verdeeld zijn ten opzichte van elkaar en hun relatieve grootte (169). Deze vier variabelen die overal op kunnen worden toegepast, zijn de *structuur* van een organisme. De structuur heeft dezelfde functie binnen de natuurlijke historie als de vier elementen van het discours hebben binnen de algemene grammatica. Waar die laatsten de naam bepalen (de manier waarop een voorstelling met verbale tekens wordt gerepresenteerd), bepaalt de structuur in de natuurlijke historie de *kenmerkende eigenschap*. Deze kenmerkende eigenschap wordt vervolgens tevens de aanduiding waarmee het organisme wordt gerepresenteerd. Waar de activiteit van de algemene grammatica puur naamgeving was, is de activiteit van de natuurlijke historie die van het classificeren. Aan de hand van de kenmerkende eigenschap kan er een indeling plaatsvinden van organismen in een taxonomie. Op die manier zou wellicht zelfs de plantkunde op een dag een strikt mathematische wetenschap kunnen worden waarin het geoorloofd is instructies te geven als: vind het meest logische punt dat de scheidslijn definieert tussen de familie van schurftkruid en die van kamperfoelie (172).

De derde empirische wetenschap die Foucault beschrijft in de Klassieke periode is de geld- en waarde theorie. Deze leer is net als de algemene grammatica en de natuurlijke historie opgekomen in de ruimte van de representatie. In de Renaissance vonden er volgens Foucault voortdurend debatten plaats over de verstoorde balans tussen de waarde van het goud en het zilver van de munten en de nominale waarde van de munten zelf (de waarde die hen werd toegekend door mensen). Net zoals woorden in die tijd dezelfde werkelijkheid bevatten als de realiteit die ze uitdrukten (alhoewel verborgen), moesten de munten zelf de rijkdom bevatten waarvan zij de uitdrukking waren (208). Om prijs te kunnen uitdrukken moesten munten zelf kostbaar zijn. In de Klassieke periode veranderen deze debatten. Geld is niet langer een gelijkende verdubbeling van zijn intrinsieke kenmerk (kostbaarheid). De

relatie tussen het teken (het geld) en het ding (de rijkdom) wordt voortaan vastgesteld in de ruil. Het representatieve vermogen varieert en hangt af van twee variabelen; de hoeveelheid metaal geld en de hoeveelheid rijkdom in de wereld. Als de hoeveelheid rijkdommen toeneemt en het muntgeld gelijk blijft, stijgt de waarde van de munt (dat wil zeggen dat de hoeveelheid rijkdom die de munt representeert groter wordt). Op basis hiervan werden er in de Klassieke periode allerlei theorieën opgesteld. Hiervan beschrijft Foucault er een aantal uitvoerig, bijvoorbeeld aangaande hoeveel muntgeld er moet bestaan om de circulatie van waren zo goed mogelijk te laten verlopen.

Zowel het spreken in het domein van de algemene grammatica, het classificeren in het domein van de natuurlijke historie als het ruilen in het domein van de geld- en waarde theorie zijn manieren om tekens te analyseren vanuit hun representatieve vermogen. Vervolgens kunnen de woorden, de classificaties en de prijzen (in hun tendens tot groei of vermindering, dus als differentiaal) worden ondergebracht in een taxonomie.

1.5 De tweede discontinuïteit

De overgang van de klassieke naar de moderne epistèmè (de tweede discontinuïteit) voltrekt zich volgens Foucault in twee fasen. Deze twee fasen zijn voor hem goed te dateren omdat de invoering van een aantal specifieke ideeën in de verschillende empirische onderzoeksgebieden de overgang markeert. De eerste fase voltrekt zich tussen 1775 en 1795, de tweede tussen 1795 en 1825 (265). De epistèmè van de Moderne tijd strekt zich uit vanaf het einde van de tweede fase tot aan halverwege de 20ste eeuw.

In de natuurlijke historie representeerde de kenmerkende eigenschap een bepaalde soort/familie van een plant of dier. Aan de hand van dergelijke classificaties kon er een gerangschikte orde ontstaan waarin alle plant- en diersoorten aan de hand van gradueel oplopende verschillen konden worden gerubriceerd. In deze eerste fase van verandering, die Foucault waarneemt in de werken van A.L. de Jussieu, Vicq d'Azyr, Lamarck en Candolle⁴ (272), blijft de classificatie gericht op de kenmerkende eigenschap, maar wordt deze niet langer vastgesteld op basis van de zichtbare structuur van een plant of dier zoals dat in de Klassieke periode het geval was. De kenmerkende eigenschap van een plant of dier is nu een element van een *organisatie* ten behoeve van een *functie*. Zo is de kies bijvoorbeeld een element van het spijsverteringssysteem met als functie het dier in leven te houden. Belangrijk

⁴ Stuk voor stuk figuren die tegen het einde van 18de eeuw een belangrijke functie bekleedden in het ontstaan van de biologie.

is dat in deze eerste fase de classificatie nog steeds een zuivere representatie is. De kenmerkende eigenschap representeert nog steeds een bepaalde soort of familie van een levend wezen, die vervolgens in een rangorde geplaatst kan worden.

In de theorie van geld- en waarde gebeurt iets soortgelijks. Het oorspronkelijke studieobject was hoe er in de ruil kostbaarheden werden gerepresenteerd door het geld. De verandering die plaatsvindt in de analyse, die Foucault voor het eerst aantreft bij Adam Smith⁵ (266), is dat wat er voortaan circuleert niet langer de objecten van verlangen zijn maar resultaten van de arbeid die er aan vooraf gaat. De arbeid wordt de gemeenschappelijke eenheid van het handelswaar. Ook hier, ondanks de invoering van een nieuw concept, blijft de ruil als vorm van representatie het belangrijkste principe voor de totstandkoming van waarde.

Volgens Foucault is er van deze gebeurtenissen een exact evenbeeld te vinden in de taalanalyse (279). In de Klassieke visie van de algemene grammatica werd de taal in haar functie van discours geanalyseerd. Dat wil zeggen, in haar spontane vermogen om voorstellingen te representeren. Wil er een verandering van analyse in dit gebied plaatsvinden, dan zal er iets moeten veranderen aan de representatieve waarde die aan de taal wordt toegekend. Dit is precies wat er volgens Foucault gebeurt wanneer hij het idee van de *buiging* zijn intrede ziet doen in de analyse van taal, bijvoorbeeld bij William Jones⁶, aan het einde van de 18de eeuw. Het idee is dat de buiging als stelsel van modificaties de betekenis van woordkernen aanpast (doordat de stam van een werkwoord steeds een andere toevoeging krijgt die deze de waarde van eerste, tweede of derde persoon geeft) (282/283). Dit geeft aanleiding tot het idee dat de taal onderhevig is aan een regime dat niet dat van de representatie is. Woorden krijgen hun betekenis in relatie tot elkaar, in het onderlinge verband van de grammatica.

1.6 Arbeid, leven en taal

De eerste fase in de overgang naar de epistèmè van de Moderne tijd ging gepaard met de intrede van de ideeën *organisatie* (ten behoeve van een functie), *arbeid* en *buiging* in de drie empirische gebieden die Foucault analyseert. In de tweede fase van deze overgang zal een verdere doorwerking van deze ideeën er voor zorgen dat net als het spreken in de analyse van

⁵ Adam Smith, de auteur van *Wealth of Nations*, wordt beschouwd als de uitvinder van de moderne politieke economie.

⁶ William Jones (1746-1749), één van de ontdekkers van de Indo-Europese taalfamilie.

de taal⁷, het ruilen en het classificeren in respectievelijk de geld- en waarde theorie en de natuurlijke historie, geen vormen van zuivere representatie meer zijn. Filologie (als analyse van de taal), de economie (als analyse van de productieverhoudingen) en de biologie (als analyse van de verschillende organismen) worden als nieuwe wetenschapsgebieden op een archeologisch niveau ontsloten en met elkaar verbonden.

De tweede fase van de overgang, waar het moderne denken zijn specifieke contouren krijgt, wordt volgens Foucault in het economische domein gemarkeerd door de analyse van Ricardo⁸. Bij Smith was de arbeid nog de gemeenschappelijke maat van de waarde die gerepresenteerd werd. In Ricardo's analyse neemt de arbeid de plaats van de ruil in als het gaat om de oorsprong van de waarde. Waarde is iets dat tot stand komt in de arbeid, niet langer in de ruil. Verschillende objecten kunnen elkaar nog steeds representeren maar de representatie die in de ruil plaatsvindt, is niet meer het belangrijkste principe. Deze verschuiving naar de arbeid schept de mogelijkheid van een historische dimensie in de analyse, die uiteindelijk bij Marx zijn beslag krijgt. Maatgevend is het idee is dat de bevolking kan blijven groeien doordat de arbeid steeds intensiever wordt. Ricardo's voorspelling is dat de bevolkingsgroei op den duur zal stagneren wanneer verdere intensivering niet meer mogelijk is.

In de Klassieke periode werd in de natuurlijke historie de notie van de natuur opgevat als een simultane ruimte van identiteiten en verschillen die men diende te ordenen in een taxonomie, zodat die hele ruimte van gradueel oplopende verschillen tussen soorten/families van planten en dieren stap voor stap doorlopen kon worden. Die notie komt in de Moderne tijd te vervallen. In de Moderne tijd maakt Cuvier⁹ het levende wezen in zijn analyse los van zijn plek in de taxonomie van zichtbare identiteiten en verschillen. De vergelijking tussen wezens vindt bij hem plaats aan de hand van de overeenkomsten in *functies* die niet meer zichtbaar zijn. Foucault geeft als voorbeeld de ademhaling die bij verschillende organismen zo verschillend is georganiseerd (sommige hebben longen, sommige hebben kieuwen) dat er geen zichtbare overeenkomsten meer in te vinden zijn die dus ook niet in een taxonomie kunnen worden weergegeven. De doorbreking van de simultane ruimte van de tabel heeft volgens Foucault geleid tot de voorstelling van een grote tijdstroom (329). Historiciteit kan zo een plek krijgen in de analyse en er kan iets als een geschiedenis van de natuur ontstaan.

⁷ Merk op dat er sprake is van de analyse van *taal* en niet langer van *discours* (hetgeen de algemene grammatica was). Juist omdat de analyse van discours laat zien hoe taal de voorstelling representeert en precies dat niet langer zuiver het geval is.

⁸ David Ricardo (1772-1823) wordt gerekend tot één van de klassieke Britse economen.

⁹ George Cuvier (1769-1832).

Foucault merkt op dat Cuvier op die manier (ondanks zijn fixisme¹⁰), iets als een evolutiegedachte mogelijk heeft maakt.

Ook in het domein van de analyse van de taal drong een notie van historiciteit binnen. Met de ontdekking van de buiging kreeg namelijk de gedachte vorm dat een woord alleen nog is gekoppeld aan de representatie voor zover het in eerste instantie al deel uitmaakt van de grammaticale organisatie waarmee de taal haar eigen samenhang definieert. Door het vergelijken van talen op basis van hun grammaticale organisatie werd ontdekt dat verschillende talen zich niet alleen los van de representatie (door de wetten van de grammatica) maar ook in een historische dimensie ontwikkelden. Foucault merkt op dat sinds de analyse van de eerste filologen, waartoe hij onder anderen Grimm, Schlegel, Rask en Bopp rekent, er zich een nieuwe dimensie in de taal heeft genesteld (die er altijd al was geweest, maar toen pas is ontdekt¹¹). De mens overziet deze historische dimensie niet. Omdat de taal zich los van de mens ontwikkelt, krijgt deze een eigen bestaan waarin alle onuitgesproken tradities en gewoonten van het denken zich nestelen. Hierdoor wordt de gedachte ontwricht dat de mens heer en meester is over zijn woorden. Eigenlijk is het omgekeerde het geval.

Foucault merkt op dat er op twee manieren werd getracht om met dit nieuwe 'zijn' van de taal om te gaan. Enerzijds was er de wens om de wetenschappelijke taal glad te strijken door haar van haar dubbelzinnigheid te ontdoen. Zij moest weer een spiegel zijn van alle non-verbale kennis (zoals de taal als discours dat in feite was in de Klassieke periode). Dat verklaart het zoeken naar een symbolische logica om de wetten van het denken weer te geven en te beschermen tegen de eigenaardigheden van de taal. Daarnaast ontwikkelde zich de exegese¹² waar de filologie zich mee bezig houdt. Deze probeert om woorden open te breken alsof het teksten zijn en ze te ontdoen van hun mythen en van hun grammaticale inbedding. Kortom, interpretatie (exegese) en formalisatie (logica) zijn derhalve twee verschillende methoden om met hetzelfde probleem om te gaan.

Maar er is nog een derde compensatie van het verlies van de transparantie van de taal. Foucault wijst op het onafhankelijke 'zijn' van de taal in de moderne conceptie van literatuur (357). De taal verwijst naar niets anders dan zichzelf en drukt slechts haar eigen bestaan uit.

¹⁰ De opvatting dat planten en dieren een onveranderlijk bestaan hebben.

¹¹ Al blijft dit een discutabele bewering omdat zo achteraf, als resultaat van voortschrijdend inzicht, de geschiedenis van wat dan ook herschreven wordt om het nieuwe begrip universele zeggingskracht te verlenen.

¹² De kunst van de tekstuitleg.

De taal krijgt zelfs een eigen subjectiviteit toegedicht, die Foucault met Mallarmé¹³ in zijn achterhoofd ‘schriftuur’ noemt (70,358).

1.7 Analytiek van de Eindigheid: de ‘mens’

Hier bereiken we de crux van Foucaults analyse: in de Moderne tijd ontstaat volgens Foucault ‘de mens’. Met ‘de mens’ bedoelt Foucault een specifieke epistemologische gestalte. In de Klassieke periode bestond ‘de mens’ nog niet. Hij was degene die alle representaties in de tabel met elkaar verbond maar waar hij zelf in ontbrak. Daarvoor verwijst Foucault naar het schilderij van Velásquez waar hij zijn boek mee begint¹⁴. De ‘mens’ of het subject bestond in de Klassieke periode evenmin als de levenskracht, de arbeidsproductiviteit en de historische dichtheid van de taal (365).

Die specifieke epistemologische gestalte van de mens in de moderniteit is de mens als een empirisch-transcendentiaal dubbelfiguur, in terminologie deels ontleend aan Kant. De mens neemt deze ambigue vorm aan omdat hij 1) kennis opdoet van de randvoorwaarden van datgene wat kennis mogelijk maakt op een transcendentiaal vlak waarin het zelfbewustzijn als basis van het kenvermogen wordt ontsloten. Niet langer God en de openbaring maar de menselijke rationaliteit, het verstand met de rede zijn constitutief en regulatief voor het opdoen van kennis. Het subject vindt in zichzelf de grenzen van wat kenbaar en denkbaar is. Maar 2) tegelijkertijd vergaart dit moderne subject in de empirische gebieden kennis van arbeid, leven en taal die datzelfde subject bepalen. Daardoor beseft hij als kensubject dat de kwaliteiten van de mens als bestudeerbaar wezen - kenobject – arbeid, leven en taal aan hem vooraf gaan. Met de randvoorwaarden van de kennis – dus het kensubject - komt ook de eindigheid van de mens als kenobject in beeld. En zo komt een analytiek van de eindigheid als epistemologische grondcategorie van de moderniteit in beeld.

Volgens Foucault verschijnen arbeid, leven en taal als positieve inhouden van kennis en als transcendentalia. Hij noemt ze een soort van Ideeën (zoals Kant deze definieert in de *Kritik der reinen Vernunft*¹⁵), omdat ze *a priori* de samenhang van de empirische verscheidenheid bepalen. Arbeid, leven en taal bestonden al voordat de mens bestond en bepalen de inhoud van zijn kennis nog voor hij deze verwerft. Foucault is hier dus in tegenstelling tot Kant niet geïnteresseerd in wat er *a priori* universeel geldend is, maar wat het

¹³ Stéphane Mallarmé, (1842-1898), Franse dichter en criticus.

¹⁴ Het eerste hoofdstuk van *De woorden en de dingen* bestaat uit een uitvoerige analyse het werk *Las Meninas* van Velásquez.

¹⁵ Specifiek in de transcendentale dialektiek.

historische is van wat *a priori* onze kennis mogelijk maakt. Anders dan in de voorgaande epistèmè kunnen mensen waarde alleen nog maar begrijpen als productiekracht, een levend wezen in termen van levenskracht van het organisme, en de taal als datgene wat met een historische dichtheid het denken van de mens in zijn greep heeft. Dat hij deze grondstructuur een analytiek van de eindigheid noemt komt voort uit het feit dat in elk van de kennisvormen – arbeid, leven en taal - die tegelijkertijd de positiviteit van onze kennis, alsmede haar mogelijkheidsvoorwaarden zijn, de mens zijn eigen eindigheid tegenkomt door de dubbelzinnige positie die hij inneemt als kennend subject en als kenobject. Datgene wat de mens van zichzelf in elk van de kennisvormen ontdekt, is zijn eindigheid: de historiciteit van de taal, het afgebakende verlangen als datgene waar de arbeid uit voortkomt, en de begrensde tijd en ruimte van het sterfelijke lichaam. De manier waarop de mens aan kennis van de dingen en van zichzelf komt, verloopt niet langer via representatie. Deze wordt een contingente bemiddelaar van concepten. Het is de eindigheid die op alle schalen waar de mens zichzelf positioneert de grenzen van het weten aangeeft. Kortom de samenhang van het weten komt naar voren in deze analytiek van de eindigheid.

Een consequentie van het feit dat de mens een empirisch-transcendentale verdubbeling is, is dat het *cogito*, het ‘ik denk’ van de mens een heel andere betekenis krijgt. Het moderne *cogito* leidt niet tot de conclusie ‘dat ik ben’ (*ergo sum*). Want ben ik wel de taal die ik spreek die het denken nooit helemaal kan actualiseren? Kan ik zeggen dat ik de arbeid ben die ik verricht maar die me ontgaat nog voor ik er aan begonnen ben? Kan ik zeggen dat ik het leven ben dat ik in mij voel? (383). Deze dingen gaan vooraf aan ieder denken. Het moderne *cogito* is niet de plotselinge verhelderende ontdekking dat in al het denken meegedacht wordt, zoals in het werk van Kant met de notie van de ‘transcendentale apperceptie’ nog het geval was. In het denken van de mens ligt tegelijkertijd besloten wat Foucault het ‘ongedachte’ noemt. Het ‘ongedachte’ is het denken dat ergens anders ontspringt, een bepaalde ruimte die onontbeerlijk is voor het denken. Het ‘ongedachte’, zo stelt Foucault, is de Ander. Het is het denken dat is ingesloten door een principieel ontoegankelijke dimensie die de mens – het moderne subject - zich niet eigen kan maken omdat deze hem al denkend verandert.

1.8 Menswetenschappen

Het doorlopen van de geschiedenis van het weten in *De woorden en de dingen* is een noodzakelijk traject dat Foucault moet afleggen om de herkomst van de menswetenschappen op archeologisch niveau aan het licht te brengen. Vandaar de ondertitel van het boek: een

archeologie van de menswetenschappen. In 'een' ligt Foucaults inzicht besloten dat hij niet, zoals Hegel, het laatste woord over de geschiedenis uitspreekt. Voordat 'de mens' het object kon worden van een nieuwe categorie wetenschappen - de menswetenschappen - moest Foucault eerst aantonen wat de herkomst was van 'de mens' als subject. In de menswetenschappen worden volgens hem namelijk niet zomaar mensen als object van studie genomen. Het gaat om die specifieke epistemologische gestalte die we sinds de moderne tijd kennen als 'de mens als subject'.

De menswetenschappen bestuderen de mens als levend organisme, als productieverhouding en als zinvol sprekend wezen. Vanuit de biologie verschijnt de mens als wezen met niet alleen fysiologische maar ook -sociale, intermenselijke en culturele functies. Het vergt een nieuwe discipline waarin dit verder wordt onderzocht: de psychologie. Vanuit de economie komt de mens naar voren als iemand met behoeften en verlangens. Hierdoor verschijnt hij in een situatie van conflict tussen groepen dat het uitgangspunt wordt van de sociologie. Vanuit de taal wordt de mens voorgesteld als iemand die iets wil zeggen. Wat hij voortbrengt is betekenis en betekenisystemen. Dit is aanleiding voor de cultuurwetenschappen om mythen en literatuur te onderzoeken. Foucault laat in *De woorden en de dingen* dus zien hoe deze verschillende gebieden (o.a.¹⁶ de biologie, economie, filologie, psychologie, sociologie en cultuurwetenschap) archeologisch gezien tot stand komen als een samenhangend epistemisch discours. Met de Moderne tijd is het discours niet langer de spontane vorm van representatie zoals deze zich in het spreken in de Klassieke periode voordeed. Vanaf de 19de eeuw is een discours een manier van spreken dat een historische (en dus eindige) dimensie heeft. 'De mens' als historische mogelijkhedenvoorwaarde, die pas zijn intrede heeft gedaan in de Moderne tijd, is daarmee, zo concludeert Foucault, een recente 'uitvinding'¹⁷. De eindigheid die ten grondslag ligt aan arbeid, leven en taal (en daarmee aan alle hierboven genoemde kendorreinen) duidt op een principiële begrenzing van alle kennis. Hierdoor is het niet ondenkbaar dat de epistèmè van de Moderne tijd op den duur plaats zal maken voor iets nieuws. En de mens die slechts een recente uitvinding was, zal dan ook verdwijnen "*zoals een gezicht in het zand op de vloedlijn van de zee*"(453).

¹⁶ Met het oog op de eindige lengte van dit essay is de overweging gemaakt de geschiedenis (als vakgebied), etnologie en de psychoanalyse voorzover als toelaatbaar buiten beschouwing te laten.

¹⁷ Eerder dan een ontdekking moet hier dus worden gesproken van een uitvinding, zij het op archeologisch vlak.

Hoofdstuk 2

Filosofische context en doorwerking in het latere werk

In dit hoofdstuk zal *De woorden en de dingen* in zijn filosofische context worden geplaatst. Tevens zal hier iets worden gezegd over de doorwerking ervan in de rest van Foucaults werk.

2.1 Verdere toespitsing van de notie ‘discours’

Foucault was in *De woorden en de dingen* geïnteresseerd in hoe mensen in verschillende periodes in de geschiedenis zinvol konden spreken en schrijven over de samenhang van hun bestaan (arbeid, leven en taal) en de plaats die ‘de mens’ daarbinnen in nam. Hiervoor onderzocht hij de onderliggende structuur die deze kennisvormen met elkaar verbindt met het oog op de doorslaggevende rol van het zelfbewustzijn in het moderne weten (*savoir*). In Foucaults analyse wordt duidelijk dat in de Klassieke periode de verschillende kennisvormen – arbeid, leven en taal – aan elkaar worden gekoppeld vanuit een onderliggende structuur, waarvan representatie de belangrijkste categorie is. In de Klassieke periode, waar het discours het onderzoeksobject was van de algemene grammatica, is het discours niets anders dan de manier waarop voorstellingen door een talige orde gerepresenteerd konden worden. Ook in de onderzoeksgebieden omtrent arbeid en leven, respectievelijk de geld- en waarde theorie en de natuurlijke historie, was het representatieve vermogen van de tekens de basis van de analyse. Vervolgens wordt duidelijk hoe er in de Moderne tijd in twee fases een overgang plaatsvond waarbij uiteindelijk de representatie niet langer het belangrijkste principe is dat de verschillende kennisvormen met elkaar verbond. De simultane ruimte van de tabel valt uiteen, tezamen met het Klassieke project van een algemene wetenschap van de orde (de *Mathesis*). Voortaan zal volgens Foucault de mens in iedere poging zichzelf te begrijpen op het thema van zijn eigen eindigheid stuiten. De ‘mens’ verschijnt maar staat op het punt te verdwijnen, omdat deze aan alle kanten door zijn eindigheid wordt begrensd.

Omdat de verschillende kennisvormen in de Moderne tijd niet langer aan elkaar gekoppeld zijn door de representatie bestaat er niet langer één discours, één manier van zinvolle samenhang van spreken of schrijven over deze kennisvormen. Foucault toont aan hoe in de Moderne tijd een verscheidenheid van discoursen opkomt die zich verhouden tot de verschillende kennisvormen. In feite spreekt hij dus over twee lagen in het discours: de

concrete discoursen van de menswetenschappen (epistemologisch) en het funderende discours van de analytiek van de eindigheid (archeologisch) (458). Niet alleen de economie, de biologie en de filologie maar ook de sociologie, de psychologie, literatuurwetenschap, de etnologie en de psychoanalyse worden ‘geboren’. Op die manier heeft Foucault tevens de herkomst van de menswetenschappen aan het licht gebracht.

Onder andere in *L'archéologie du savoir* (1969) - een werk dat Foucault schreef om de archeologie als methode verder uit te werken - gaat hij dieper in op wat een discours precies is. Eén van de onderwerpen van het boek is de vraag hoe een discours functioneert en of het mogelijk is de essentie van een bepaald discours te bepalen door zijn grenzen in beeld te brengen (1989:29). Hij stelt dat discours niet wordt gekenmerkt doordat het betrekking heeft op één specifiek domein of object maar dat het gaat om een set van regels, letterlijk een bepaalde ‘regel’matigheid, die een onderlinge verbondenheid vastlegt van de verschillende wetenschappen maar ook van boeken, beweringen, politieke toespraken of oeuvres. Foucault gaat nog specifiek in op de status van die laatste in de tekst *What Is an Author?*¹⁸. In deze sleuteltekst komt Foucault tot de conclusie dat ‘de auteur’ een functioneel principe is om het discours van een bepaald oeuvre af te bakenen.¹⁹ Daardoor kunnen we vaststellen dat de ene tekst tot een bepaald oeuvre behoort en de andere niet, los van de vraag of historisch gezien de auteur die tekst wel of niet geschreven heeft. Intertekstualiteit bepaalt de eenheid. Ook hier is duidelijk dat de eenheid van een discours noch wordt bepaald door de afbakening van een bepaald domein, noch door het samenbrengen van alle objecten die binnen dat domein verschijnen. Waar het om gaat is dat er in een discours een bepaalde set van regels en relaties is die bepaalt onder welke voorwaarden objecten en subjecten daarbinnen verschijnen. Foucault komt uiteindelijk in *L'archéologie du savoir* onder andere tot de volgende conclusie:

(...) ‘discourses’, in the form of which they can be heard or read, are not, as one might expect, a mere intersection of things and words (...) (1989:53)

(...) no longer treating discourses as groups of signs (signifying elements referring to contents or representations) but as practices that systematically form the objects of which they speak. (1989: 54)

¹⁸ Op basis van een lezing die hij gaf voor de Société Française de philosophie op 22 februari 1969.

¹⁹ In *What Is an author?* komt het oeuvre aan bod als een discours terwijl het in *Archeology of knowledge* aan bod komt als iets dat wel of niet aan een discours toebehoort. Dit is niet per se vreemd omdat Foucault in het eerst genoemde werk opmerkt dat discoursen zich op verschillende niveaus kunnen voordoen. Tevens bespreekt hij daar de mogelijkheid van trans-discursiviteit (2000:533).

Discoursen bestaan niet langer op de manier zoals het discours werd gezien door de analyse van de algemene grammatica in de Klassieke periode. Het is niet langer de manier waarop bepaalde voorstellingen (die van woorden) andere voorstellingen (die van dingen) representeren. Discours is niet langer alleen maar het kruispunt tussen dingen en woorden. Uit discoursen, zoals in *De woorden en de dingen* tot uitdrukking komt in de Moderne tijd, komen voortaan de dingen voort waar ze over spreken. Ze bepalen de mogelijkheidsvoorwaarden voor hun verschijning. Daarbij gaat er aan elk van de discoursen zoals deze in de Moderne tijd tot stand komen een bepaalde historiciteit vooraf die daardoor ook een rol speelt bij de vorming van haar objecten. Het discours is een *historische a priori*. Dit is de crux van het historisch-transcendentale thema van de Moderne tijd.

2.2 Over structuralisme en poststructuralisme

In 2.1 is duidelijk geworden dat Foucaults analyse zich steeds meer richt op het discours. Het gaat er niet zozeer om wie er spreekt, maar wat voor discours er gesproken wordt. Op die manier wordt het subject gedecentraliseerd in Foucaults analyse. Toch merkt hij in *L'archéologie du savoir* op dat het in *De woorden en de dingen* niet zijn intentie was om een structuralistische methode die, zo schrijft hij, wellicht succesvol was in andere disciplines²⁰, over te hevelen naar de geschiedenis, of specifieker de geschiedenis van de kennisvormen (*connaissances*). Dit is voor hem de reden om het label van 'structuralisme', dat soms aan zijn werk wordt toegeschreven, te verwerpen.

-my aim is most decidedly not to use the categories of cultural totalities (whether world-views, ideal types, the particular spirit of an age) in order to impose on history, despite itself, the forms of structural analysis. The series described, the limits fixed, the comparisons and correlations made are based not on the old philosophies of history, but are intended to question teleologies and totalizations. (1972:16)

De archeologie is een methode om de geschiedenis te analyseren los van allerlei structuren van waaruit men deze kan beschouwen. Zo bezien is *De woorden en de dingen* een zoektocht naar de voorwaarden van haar eigen methode. Ze laat zien hoe de onderliggende structuur van het weten steeds verandert en uiteindelijk in de Moderne tijd uitkomt op een historisch-transcendentiaal thema. Dat thema is op zijn beurt ook weer gedoemd om uiteen te vallen. Er

²⁰ Foucault verwijst hier mogelijk naar o.a. de structuralistische interpretatie van Lacan en Althusser op Freud en Marx.

zijn geen universele structuren. Het is vanuit die ‘poststructuralistische’ positie, dat er in *De woorden en de dingen* een analyse van de geschiedenis kan worden gemaakt die niet antropocentrisch is. Wanneer Foucault vergelijkt, verbanden legt, breuken aantoont etc., dan is dat juist om de aan de geschiedenis toegeschreven doelmatigheden (en anderzijds totalitaire analyses van de geschiedenis) te ondervragen. Typische voorbeelden uit de Moderne tijd betreffen de manier waarop Hegel de geschiedenis opvat als de vervolmaking van het menselijke bewustzijn en hoe Marx die geschiedenis weer ziet als iets dat omvergeworpen moet worden om de menselijke essentie te herstellen (2012:312). Waar het Foucault in ieder geval niet om gaat, is om de geschiedenis van de kennisvormen te analyseren vanuit een bepaald wereldbeeld of culturele totaliteit. Daarom verwerpt hij het label van ‘structuralisme’ en wordt zijn werk meestal aangeduid als poststructuralistisch²¹.

2.3 Van archeologie naar genealogie

De methode die Foucault in *De woorden en de dingen* toepast, is achteraf gezien ook terug te vinden in *Naissance de la clinique: une archéologie du regard médical*²² (1963) en in embryonale vorm ook in *Folie et déraison. Histoire de la folie à l'âge Classique*²³ (1961). De archeologie is daarmee kenmerkend voor Foucaults werk in de zestiger jaren. Zoals gezegd – en hopelijk duidelijk is geworden - draait het er in de archeologie om de grondstructuur van het weten (*savoir*) ‘af te graven’ en te ‘construeren’. Foucault onderzoekt, vergelijkt, schetst verbanden, brengt ontwikkelingen aan het licht, en bakent af aan de hand van discontinuïten en breuken. De archeologie laat zien wat de oorzaken zijn van verschillende meningen en opvattingen in de geschiedenis door het blootleggen van de grondstructuur van het weten en de veranderingen die deze doormaakt. Waar de archeologie niet toe in staat is, zo merkt ook Gary Gutting op in het artikel *Michel Foucault* in de Stanford Encyclopedia of Philosophy, is aan het licht brengen wat precies de oorzaak is van die veranderingen in de grondstructuur van het weten. De genealogie als methode is bedoeld om dit defect te verhelpen. Foucault komt tot deze methode door de zelfkritiek die volgt op *L'archéologie du savoir* en door zijn herlezing van het werk van Friedrich Nietzsche, waaraan hij zijn eerste college aan het College de France besteed waar hij vlak na de verschijning van *L'archéologie du savoir* wordt aangesteld om de geschiedenis van de denksystemen te onderzoeken. *Surveiller et punir*:

²¹ Poststructuralistisch betekent in deze zin niets meer dan ‘niet langer structuralistisch’. Welke kenmerken het poststructuralisme er in het algemeen op na houdt staat hier niet ter discussie.

²² Vert. *De geboorte van de kliniek: een archeologie van de medische blik* (2008)

²³ Vert., *De geschiedenis van de waanzin in de zeventiende en achttiende eeuw* (1984)

*naissance de la prison*²⁴ (1975) is het resultaat van dit onderzoek.

Geïnspireerd door Nietzsches methode in onder andere *De genealogie van de moraal* (*Zur Genealogie der Moral*), noemt Foucault in de tekst *Nietzsche, la généalogie, l'histoire* (1971) deze methode een genealogie. Deze wordt ingezet om herkomsten aan het licht te brengen. Het gaat hierbij specifiek om herkomst (*Herkunft*) en niet om oorsprong (*Ursprung*), niet om een oorspronkelijke identiteit maar om een veld van differenties. De genealogie toont aan dat het weten niet vanuit een bepaalde oorsprong voortkomt en zich vervolgens verder ontwikkelt, alsof de oorsprong van dat weten door God in de wereld is geplaatst en de essentie al vanaf het begin een gegeven is. Foucault citeert Nietzsche ter illustratie:

We wished to awaken the feeling of man's sovereignty by showing his divine birth: this path is now forbidden, since a monkey stands at his entrance. (1977:143)

Aan de basis van het weten vindt men niet een soort metafysische oorsprong. Het weten komt altijd voort uit een breuk, uit het uiteenvallen van het voorgaande. Ook in *De woorden en de dingen* is dit op verschillende plekken aan het licht gekomen. Het weten van het Klassieke epistèmè kon pas van de grond komen nadat de oude alliantie tussen woorden en tekens ontbonden raakte en ruimte ontstond voor binaire relaties tussen woorden en tekens (zoals hierboven beschreven²⁵). Op zo'n zelfde manier kon de notie van historiciteit, die zo belangrijk was voor het weten van de Moderne tijd, pas binnendringen in de verschillende wetenschapsgebieden toen de synchrone, gelijktijdige ruimte van de tabel uiteenviel (zoals hierboven beschreven²⁶).

Voor Nietzsche nam zo het inzicht dat er geen metafysische oorsprong aan de geboorte van de moraal ten grondslag lag, de vorm aan van een kritiek: de opvatting dat de christelijke moraal niets anders was dan een slavenmoraal. Voor Foucault werden er via de genealogie nieuwe deuren geopend om de rol van het subject verder te onderzoeken. Een belangrijk thema in zijn latere werk is hoe het weten zich altijd concreet manifesteert in de samenleving in allerlei instanties en instituties en op die manier macht uitoefent. Een term in de op p. 17 geciteerde passage uit *L'archéologie du savoir* geeft daar al een aanwijzing voor: 'practice'. Het gaat vanaf 1970 om machtspraktijken. Maar Foucault breekt met de marxistische machtsopvatting. De machtsstructuren die het volgzaam lichaam disciplineren om zo het zelfbewustzijn te genereren, zijn niet louter repressief, maar vooral ook productief. De macht

²⁴ vert. *Discipline, toezicht en straf: de geboorte van de gevangenis* (1989, 2010)

²⁵ Pag.6

²⁶ Pag.11

die wordt uitgeoefend (Foucault noemt dit disciplineren), ‘produceert’ namelijk genormaliseerde subjecten. De disciplineren zorgt er voor dat individuen er een gemeenschappelijke houding en kijk op de wereld op na houden. Hoe dit precies in zijn werk gaat, werkt Foucault uit in *Surveiller et punir: naissance de la prison*. De bespreking daarvan valt buiten deze thesis. Belangrijk is te constateren dat Foucaults werk vanuit een zelfkritiek een methodologische transitie doormaakt, van de archeologie van het weten naar de genealogie van de macht.

Hoofdstuk 3

Commentaar op *De woorden en de dingen*

In dit hoofdstuk zal er worden gekeken naar commentaar op het werk van Foucault in het algemeen en op *De woorden en de dingen* in het bijzonder.

3.1 Kritiek van Habermas

Wat de status van objectiviteit en waarheid is in Foucaults visie vraagt menig kritisch commentator zich af. Waarheid is volgens Foucault welliswaar iets dat geproduceerd wordt in verschillende discourses, in verschillende praktijken van spreken en schrijven, maar slaat die kritiek ook terug op zijn eigen uitspraken? Verder is duidelijk geworden dat aan de mogelijkheidsvoorwaarden van de discourses in de Moderne tijd een historische dimensie voorafgaat en dat er geen metafysische oorsprong, maar steeds een contingente herkomst aan basis van het weten/de macht ligt. Dat betekent dat elke waarheid die binnen een bepaald discours verschijnt, of het nu gaat om een boek, een oeuvre, een wetenschapsdiscipline, een moreel voorschrift of iets anders, geen universele geldigheid kent. De kritiek die Habermas geeft in zijn boek *The Philosophical Discourse of Modernity* op het werk van Foucault heeft hiermee te maken:

Foucault cannot adequately deal with the persistent problems that come up in connection with an interpretive approach to the object domain, a self-referential denial of universal validity claims, and a normative justification of critique (1987: 286).

Gary Ayelworth, auteur van het artikel 'Postmodernism' op de Stanford Encyclopedia of Philosophy vat deze kritiek als volgt samen:

(...) he criticizes Foucault for not subjecting his own genealogical method to genealogical unmasking, which would reveal Foucault's re-installation of a modern subject able to critically gaze at its own history. (2014)

Het probleem is volgens Habermas dat Foucault niet het bestaan van universele geldigheidsaanspraken kan afwijzen en tegelijkertijd een normatieve positie in kan nemen met betrekking tot zijn methode. Hierdoor kan Foucault volgens Habermas niet loskomen van de moderniteit, hij blijft namelijk op deze manier vanuit een moderne rationaliteit naar de geschiedenis kijken²⁷.

Het is de vraag of deze kritiek terecht is. Eén strategie om deze kritiek te pareren zou zijn om te zoeken naar een objectieve grond in Foucaults werk waar de rechtvaardiging voor zijn methode uit kan worden afgeleid. De opvatting dat elke waarheid in een discours geproduceerd wordt klinkt op zich vrij radicaal. Hoe zit het dan bijvoorbeeld met *a priori* noodzakelijke waarheden? Foucault doet hier een uitspraak over in *L'archéologie du savoir*. Hij heeft het over uitspraken van de volgende vorm: 'Twee grootheden die allebei gelijk zijn aan een derde grootheid, zijn gelijk aan elkaar'. Een subject dat een dergelijke uitspraak doet, staat volgens Foucault in een volstrekt neutrale positie, geheel los van een bepaalde ruimte, tijd of set van omstandigheden (1989: 106). Dit betekent dat een dergelijke uitspraak binnen ieder mogelijk discours mogelijk moet zijn en de context van de uitspraak voor de betekenis van de uitspraak niet uit maakt. Wat nu juist het probleem is, is dat alle andere beweringen niet op zich zelf staan. Ze behoren tot een eindige set die samen het weten omtrent een bepaalde kennisvorm uitmaken en waar een historische dimensie aan vooraf gaat. Anders gezegd: Foucaults 'object' van analyse zijn niet de natuurwetenschappelijke paradigma's waar Kuhn zich in diezelfde periode over boog, maar de menswetenschappelijke discourses waaraan zelfreflectiviteit eigen is.

Een strategie die beter werkt dan het zoeken naar een objectief fundament in Foucaults werk zou zijn om te laten zien dat het probleem eigenlijk een non-probleem is. Deze strategie, waar ik me bij aansluit, is die van Matthew King in het artikel *Clarifying the Foucault-Habermas debate* (2009). Hij citeert een reactie die Foucault zelf heeft gegeven in één van zijn laatste interviews:

²⁷Denk bijvoorbeeld terug aan de typisch moderne opvatting van de geschiedenis zoals we die vinden bij Hegel en Marx. (zie p.19)

. . . one has often tried to blackmail all criticism of reason and every test of the history of rationality so that one either recognizes reason or casts it into irrationalism – as if it were not possible to write a rational criticism of rationality. (2009: 306)

Foucault geloofde niet dat het problematisch was om rationele kritiek op rationaliteit te geven. Hij verwierp Habermas' argument van de performatieve paradox. King sluit zich hier bij aan. Hij merkt op dat bij het gebruik van de genealogie er uit wordt gegaan van een bepaalde hypothese, namelijk dat datgene waar de genealogie zich op richt het product is van een toevallige samenloop van historische omstandigheden. Maar deze hypothese meent hij, is een provisionele methodologische hypothese. Er is geen enkele reden om aan te nemen dat het moet worden opgevat als een *a priori* metafysische claim (2009: 306). Hier ga ik in mee, in *Nietzsche, la généalogie, l'histoire* wordt duidelijk dat de contingente herkomst van het weten/de macht niet voorondersteld wordt door de genealogie maar er juist door wordt ontdekt. Wat de genealogie doet, is aantonen dat er geen objectieve grond is, zoals een metafysische oorsprong of een bepaalde teleologische ontwikkeling, voor het maken van normatieve aanspraken aangaande de analyse van de geschiedenis. Dit betekent echter niet dat daarmee die observatie zelf niet objectief of waar is.

Een punt dat hier mee samenhangt, is iets dat ik eerder opmerkte, namelijk dat *De woorden en de dingen* als het ware een zoektocht was naar de voorwaarden van haar eigen methode²⁸. Foucault analyseert de geschiedenis en komt uiteindelijk uit op de positie die zijn analyse mogelijk maakt. Ik denk dat dit is wat Foucault bedoelt wanneer hij zegt dat het niet onmogelijk is om een rationele kritiek op rationaliteit te geven. Hij ontdekt in *De woorden en de dingen* dat de rationaliteit die ons nu eigen is, er één is in zijn *a priori* vanzelfsprekendheid eindige, want historische is. Onze rationaliteit had daardoor ook andere mogelijkheidsvoorwaarden kunnen kennen en is ook gedoemd om die in toekomst te krijgen. Het feit dat we dit inzicht hebben is voor mij voldoende bewijs dat de opgave die Foucault voor zich had niet onmogelijk was.

3.2 Algemeen commentaar op *De woorden en de dingen*

In deze sectie zal er meer algemene kritiek op *De woorden en de dingen* worden beschouwd. Hiervoor zal voornamelijk worden gekeken naar het commentaar dat is geformuleerd vanuit de Engelstalige wereld op de Engelse vertaling van dit boek, *The order of things*, nadat deze

²⁸ Zie p. 18/19

voor het eerst verscheen in 1970. Ik verwijst naar een aantal recensies uit verscheidene wetenschappelijke, peer-reviewed tijdschriften waaronder *Isis*, *Science Studies* en *Science and Society*. Een aantal onderwerpen aangaande de Franse kritiek op dit boek zijn impliciet al ter sprake geweest in deze thesis. Veel Franse lezers hebben Foucault na *Les mots et les choses* als een structuralist bestempeld. In sectie 3.2 is duidelijk geworden waarom Foucault dit label verwierp. Ook zou er een te grote focus liggen op discontinuïteit, Foucault zou een te sterke scheiding tussen de verschillende periodes in het weten hebben vastgesteld²⁹. In sectie 3.3 is duidelijk geworden hoe Foucaults methode van de genealogie beter dan de archeologie kan verklaren wat de oorzaak is van de verandering van de grondstructuur van het weten, namelijk door steeds naar een contingente herkomst te wijzen. Het commentaar vanuit de Engelstalige wereld is vrij divers. Er zijn een aantal opmerkelijke punten: M. Jahoda merkt op dat het niet bijzonder fraai is voor boek getiteld *The order of things* om geen register te hebben (1972: 99). Daarnaast merkt deze auteur op dat de lezer vaak langer dan nodig in het duister wordt gehouden op bepaalde punten. De lezer weet bijvoorbeeld tijdens het lezen over de algemene grammatica, de natuurlijke historie en de geld- en waarde theorie nog niet dat het hier gaat om de voorlopers van respectievelijk de filologie, de biologie en de economie. Verder is er nog meer commentaar op de vorm maar dat zal hier verder buiten beschouwing blijven.

Een zeer kritische recensie is er een van J.H. Moore. Hij stelt ten eerste dat Foucault een te beperkte analyse zou maken van de ideeëngeschiedenis (1971: 490). Hij laat bijvoorbeeld de Islamitische en Indiase geleerdheid buiten beschouwing en hij houdt ook geen rekening met ongeschreven filosofie. Een tweede punt van ergernis van Moore is dat Foucault de neiging zou hebben steeds Franse voorlopers te vinden van Britse ideeën (1971: 490). Foucault laat bijvoorbeeld zien dat Adam Smith niet de eerste was die arbeid als economisch begrip hanteerde, maar dit gebruik al voor kwam in de werken van Cantillon, Quesney en Condillac. Aangaande het eerste punt kan worden opgemerkt dat het in *De woorden en de dingen* gaat om een archeologie van de menswetenschappen, het lijkt niet heel voor de hand liggend dat de menswetenschappen zoals wij die kennen wortels hebben in de Indiase geleerdheid. Wat betreft het tweede punt van kritiek, het genoemde verschijnsel zou alleen problematisch zijn als het zich verdacht vaak voor zou doen. Het geven van één voorbeeld is daarom niet voldoende.

Een serieuzer kritiekpunt van Moore betreft Foucaults methode. Foucault beschouwt in elke periode die hij analyseert slechts het werk van enkele auteurs en van dat werk soms

²⁹ Jean-Paul Sartre zou hebben opgemerkt dat Foucault de filmcamera had vervangen met de toverlantaarn (zodat een vloeiend beeld wordt vervangen door losse plaatjes).

maar enkele aspecten. Foucault mist in zijn werk een methodologische *safeguard*, zoals een analyse van al het werk in een bepaalde periode of van al het werk van een bepaalde auteur (1971: 492). Het probleem is, zegt Moore, dat we Foucault op zijn woord moeten geloven als hij meent dat een bepaalde selectie van werk op een bepaalde manier gekarakteriseerd kan worden. J.L.Larson voegt daar aan toe dat Foucaults benadering er voor zorgt dat hij alleen de centrale impuls kan beschrijven in een bepaald gebied en dat hij alles moet negeren dat niet in zijn descriptieve project past (1973: 247). Maar nogmaals wat men goed in de gaten moet blijven houden, is dat de *De woorden en de dingen* een archeologie is. Het verschil tussen een archeologie en het maken van een ideeëngeschiedenis (want dat lijkt hier door elkaar te lopen), is dat het bij de archeologie niet gaat om ideeën bijeen te brengen onder een gemeenschappelijke noemer zoals een stroming of een periode. Foucault zou juist stellen dat het maken van dergelijke indeling totaal willekeurig is. Je kunt namelijk zaken bijeenbrengen aan de hand van iedere willekeurige eigenschap³⁰. Het gaat er dus niet om dat een bepaalde selectie van werk op een bepaalde manier gekarakteriseerd kan worden. Waar het Foucault in zijn archeologische project om te doen is, is om de onderliggende structuur bloot te leggen die een specifieke set van ideeën mogelijk maakt, namelijk de menswetenschappen. Foucault beredeneert hierbij stap voor stap hoe we daar zijn aangekomen en illustreert dit steeds aan de hand van de volgens zijn analyse relevante werken. Ik denk dat als Foucaults redeneringen betrouwbaar zijn, we niet snel een ander pad kunnen bewandelen om de historische mogelijkheidsvoorwaarden van de menswetenschappen op het spoor te komen. In ieder geval niet via India. Het analyseren van alle werken in een bepaalde periode is daarom niet alleen heel onpraktisch, maar als het goed is ook onnodig. Hiermee wordt tevens een antwoord geformuleerd op de kritiek van Larson: alles wat geen rol speelt in de ontwikkeling die Foucault aan het licht wil brengen, en waar ook niet een volledig alternatief pad naar de menswetenschappen uit kan worden opgemaakt, hoeft Foucault ook niet op te nemen in zijn descriptieve project.

³⁰ Foucault dankt in het voorwoord van *De woorden en de dingen* een tekst van de Argentijnse schrijver/dichter Jorge Luis Borge welke de aanleiding zou zijn voor het schrijven van het boek. In de tekst wordt een bepaalde Chinese encyclopedie aangehaald waarin geschreven staat dat ‘de dieren kunnen worden verdeeld in: a) toebehorend aan de Keizer, b) gebalsemd, c) getemd, d) speenvarkens, e) zeemeerminnen, f) fabeldieren, g) zwerfhonden, h) die welke in deze classificatie zijn opgenomen, i) die welke tekeergaan als dwazen, j) ontelbare, k) die welke zijn getekend met een fijn kameelharen penseel, l) enzovoort, m) die welke net een vaas hebben gebroken, n) die welke in de verte op vliegen lijken.’ (9)

Conclusie

In deze thesis, die er op is gericht *De woorden en de dingen* te doorgronden, is een hoop aan bod gekomen. In hoofdstuk 1 is een overzicht gegeven van de rode draad van *De woorden en de dingen*. Hierbij is geprobeerd de stappen die Foucault maakt zo duidelijk mogelijk weer te geven. Uiteindelijk is aan het licht gekomen hoe volgens Foucaults analyse de menswetenschappen hebben kunnen ontstaan. Daarnaast hebben we gezien dat Foucault in *De woorden en de dingen* nog meer waardevolle inzichten heeft opgedaan. Hij heeft aangetoond dat de mogelijkheidsvoorwaarden voor onze kennis een historische en eindige dimensie kennen. De Moderne epistèmè en de menselijke subjectiviteit als epistemologische gestalte die daarmee samenhangt, is daarom gedoemd om tot een einde te komen.

In hoofdstuk 2 is er blik geworpen op de doorwerking van *De woorden en de dingen* in de rest van Foucaults filosofie. Dit was belangrijk omdat Foucaults werken niet op zichzelf staan maar in belangrijke mate met elkaar verbonden zijn. Hij werkt in *L'archéologie du savoir* zijn notie van discours verder uit en introduceert de notie 'praktijk' die centraal staat in een genealogie van de macht. We hebben ook gezien hoe Foucaults werk een ontwikkeling doormaakt van de archeologie van het weten naar de genealogie van de macht. Daarbij is mijns inziens de genealogie niet zozeer een breuk met het voorgaande maar eerder een aanvulling.

In hoofdstuk 3 is er een verkenning geweest naar commentaar op *De woorden en de dingen*. Hierbij is ingegaan op een kritiek van Habermas die eigenlijk betrekking had op het werk van Foucault in een bredere zin dan alleen *De woorden en dingen*. Daarbij heb ik geprobeerd het punt te verdedigen dat *De woorden en dingen* op een niet onmogelijke manier een zoektocht is naar haar eigen methode doordat aan het einde van de analyse de positie wordt ontdekt van waaruit de analyse wordt gemaakt. Naast de kritiek van Habermas is er tevens stil gestaan bij commentaar van de Engelstalige receptie van *De woorden en de dingen* waarbij de belangrijkste punten van methodologische aard waren.

Nu is het tijd voor de beantwoording van de hoofdvraag van deze thesis: in hoeverre is Foucault er in geslaagd succesvol een archeologie van de menswetenschappen te maken? Het antwoord lijkt mij dat Foucault hier niet alleen in is geslaagd maar dat hij los daarvan nog veel meer bereikt heeft in *De woorden en de dingen*. Daarmee is het werk bepalend geweest voor zijn oeuvre.

Literatuur

Aylesworth, Gary, "Postmodernism", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Spring 2015 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL = <http://plato.stanford.edu/archives/spr2015/entries/postmodernism/>.

Foucault, M. (1989), *Archeology of Knowledge*, Routledge, New York. Oorspronkelijke uitgave: *L'archéologie du savoir* (1969), Éditions Gallimard, Parijs.

Foucault, M. (2012), *De woorden en de dingen: een archeologie van de menswetenschappen*. Boom, Amsterdam. Oorspronkelijke uitgave: *Let mots et les choses: une archéologie des sciences humaines*, (1966), Éditions Gallimard, Parijs.

Foucault, M (1977), *Nietzsche, Genealogy, History*, in *Language, Couter-Memory, Selected Essays and Interviews*, edited by D.F. Bouchard. Ithaca, Cornell University Press. Oorspronkelijke uitgave *Nietzsche, la généalogie, l'histoire* (1971)

Foucault, M . (2000), *What Is an Author?*, in *The Continental Aesthetics Reader* edited by Clive Cazeaux, Routledge, New York. Lezing aan de Société Française de philosophie op 22 februari 1969. Vertaald door Josué V. Harari.

Gutting, Gary, "Michel Foucault", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Winter 2014 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL = <http://plato.stanford.edu/archives/win2014/entries/foucault/>.

Habermas, Jürgen, 1987, *The Philosophical Discourse of Modernity*, Frederick Lawrence (trans.), Cambridge: Cambridge University Press.

Jahoda M. Michel Foucault, *The Order of Things: An Archaeology of the Human Sciences* (Book Review). *Science Studies*. 1972;2:99.

King, M. (2009). Clarifying the Foucault—Habermas debate: Morality, ethics, and `normative foundations. *Philosophy & Social Criticism*, 35(3), 287-314.

Larson L,J. Michel Foucault: "The Order of Things. An Archaeology of the Human Sciences" (Book Review). *Isis*. 1973;64:246.

Moore H,J. Foucault, "The Order of Things, An Archaeology of the Human Sciences" (Book Review). *Science and Society*. 1971;35:490.